

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Yanık Yurtların Yeniden İmarı Meselesi: Hasarzedeler Bankası Kanun Teklifi

Okan CEYLAN

Öğr. Gör. Dr., Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İzmir

E-Mail: okan.ceylan@ege.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-6867-6726

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 03.04.2021 Kabul Tarihi / Accepted: 30.08.2021

ÖZ

CEYLAN, Okan, **Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Yanık Yurtların Yeniden İmarı Meselesi: Hasarzedeler Bankası Kanun Teklifi**, CTAD, Yıl 18, Sayı 35 (Bahar 2022), s. 333-354.

1911 Trablusgarp Harbi'nden 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşuna kadar süren 11 yıllık savaş dönemi hem ülkelerin siyasi sınırlarını değiştirmiş hem de insanların gündelik hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Örneğin, Yunan Ordularının saldırıları sonucu yangınlar, istilalar, ekonomik krizler insanların yaşamını daha da zorlaştırmıştır. Batı Anadolu cephesinde savaş daha geç sona ermiştir. İngiltere'nin desteklediği Yunan ordularıyla Türk ordusu arasında askeri mücadeleler yaşanmıştır. Türkiye savaştan galip çıktığı için Mondros Ateşkes Antlaşması'nın yerine Mudanya Ateşkes Antlaşması ve Sevr Barış Antlaşması'nın yerine Lozan Barış Antlaşması'nı imzalamıştır. Ancak, savaş sonrası Türkiye imar, iskân ve barınma sorunu ile karşılaşmıştır. Bu çalışma savaş sürecinde yangınlara, felaketlere ve istilalara maruz kalan Batı Anadolu'daki köy ve kentlerin yeniden imarı,

barınma ve can güvenliği ihtiyaçlarının Hasarzedeler Bankası Kanun teklifi ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde nasıl tartışıldığını ele almaktadır. Bu kanun teklifinde Türkiye'den göç eden azınlıkların emval-i metrukelerinin savaş mağdurlarına verilmesi amaçlanmıştır. Ancak, bu mağduriyetler İzmir, Manisa, Aydın ve Muğla milletvekilleri gündeme getirilmiştir. Bu dönemde diğer gündem ise Lozan Nüfus Mübadelesi kapsamında gelen mübadillerin iskânıdır; hatta Mübadele İmar ve İskân Bakanlığı da mübadillerin yerleşimleriyle ilgilendiğinden Batı Anadolu'daki savaş mağduru halka yeterli yardımı yapamamıştır. Bu çalışma savaş sonrası dönemde Batı Anadolu'nun toplumsal, iktisadi ve çevresel durumunu göstermesi bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Batı Anadolu, Harikzedeler, İzmir Yangını, Türk Kurtuluş Savaşı, İmar.

ABSTRACT

CEYLAN, Okan, **The Issue of Redevelopment of Burned Lands in the Grand National Assembly of Turkey: The Bill of Law about the Bank of Damage Victims**, CTAD, Year 18, Issue 35 (Spring 2022), pp. 333-354.

Eleven years of war period that passed from Turco-Italian War of 1911 to the independence of İzmir in 1922 both changed the political borders of countries and negatively influenced the daily lives of people. For example, as a result of the assaults of Greek Armies, fires, invasions, economic crises aggravated further the lives of people. The war ended later in the Western Anatolian front. The military fights were experienced between Turkish Army and Greek Armies, supported by the UK. Since Turkey won the war, Turkey signed the Armistice of Mudanya instead of the Armistice of Mudros and signed the Lausanne Peace Treaty instead of Sevres Peace Treaty. However, in post war period, Turkey had a construction, settlement and sheltering problem. This study deals with how the redevelopment, sheltering and life safety needs of the villages and the cities of Western Anatolia that were exposed to fires, disasters and invasions were discussed with the bill of law about the Bank of Damage Victims in the Grand National Assembly of Turkey. In this bill of law, derelicts of minorities who migrated from Turkey was aimed to be given to the war victims. However, these victimizations were made a current issue by the deputies of İzmir, Manisa, Aydın and Muğla. The other current issue in this period was the settlement of exchanged who came to Turkey within the scope of the Population Exchange Convention of the Lausanne Peace Treaty. Furthermore, since the Ministry of Exchange, Construction and Settlement dealt with the settlement of exchanged, adequate assistance

could not be made for the war victims in the Western Anatolia. This study is important in terms of indicating the social, economical and environmental situation of Western Anatolia in post war period.

Keywords: Western Anatolia, Fire Victims, Great Fire of İzmir, Turkish Independence War, Construction.

Giriş

Uzun 19. yüzyılın derin sosyo-ekonomik dönüşümlerinin ve küresel düzeydeki politik çatışmalarının sonucunda ortaya çıkan Birinci Dünya Savaşı, teknolojik ve stratejik bir askerî mücadele olmasının ötesinde toplumların gündelik hayatını ekonomik, sosyolojik ve kültürel açılardan etkilemiştir. Osmanlıların Harb-ı Umumi dediği bu savaşa Alman irredantizm ise “birinci” sıfatını vermiştir. Dönemsel olarak iki savaş arası dönemi E. Hobsbawm “Felaket Çağı 1914-1945” olarak adlandırırken dönemin Avrupası için Mark Mazover ise “karanlık kıta” demiştir.¹ Bu savaş, kısa 20. yüzyıl “Aşırılıklar Çağı 1914-1991” dönemini başlatmış ve yeni yüzyıla damgasını vurarak uluslararası siyasetten ekonomiye, askerî ittifaklardan hukuk düzenine kadar neredeyse tüm dünyayı geniş ölçekte şekillendirmiştir. “Felaket Çağı” döneminde ülkelerin artan militarist tutumları, yaşanan sınır değişimlerinin neden olduğu zorunlu göçler, soy kırımlar, 1929 Ekonomik Buhranı ve otoriter veya totaliter tek parti yönetimleri de Birinci Dünya Savaşı ile doğrudan bağlantılıdır.²

Savaş, siyasi açıdan Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı ya da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi çok uluslu imparatorlukların dağılışı sonucunda yeni ulus devletlerin ortaya çıkışı ile siyasi haritaların yeniden çizilmesini beraberinde getirirken sosyolojik düzeyde ise zorunlu göçler, istilalar, yangınlar, insani ve iktisadi kayıplarla aileleri parçalamış, barınma sorunu doğurmuş ve ortak iktisadi ve kültürel coğrafyaları siyasi zeminde birbirine yabancılaştırmıştır. Her ne kadar insanlar, eskiden yaşadıkları yerleri zorunlu göçlerle terk etmek durumunda kalsalar da atalarından miras kalan mülkler bir anda hem tahrip edilmiş hem de emval-i metruke statüsüyle el değiştirmiştir. 20. yüzyılın başlarında âdeti tarihin yapıcısı olarak Birinci Dünya Savaşı, insanların gündelik yaşamında kıtlıklar, travmalar, ahlaki çöküntüler ve ölümler gibi psikolojik açıdan bir dizi felaketler bırakmıştır. Örneğin, ani ve yoğun demografik hareketlilikler ve iktisadi bunalımlar sürecinde Anadolu ve Rumeli coğrafyasında yaşayan Türklerin, Ermenilerin ve Rumların geride bırakmak zorunda kaldıkları emval-i

¹ Zafer Toprak, “Bir Askerî Tarih Klasığı: Büyük Harpte Türk Harbi (1926),” *Kafkas Harekâtı*, Çev. Can Kapyalı, Omnia, İstanbul, 2010, s. 217-218.

² Erik Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991) Aşırılıklar Çağı*, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 33-169.

metrukeleri hem uluslararası hukukun konusu olarak Lozan Barış Konferansı'nda hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nde tartışılarak çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.³

Türkiye açısından Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş evresine denk gelmektedir. Resmî tarih yazımında her ne kadar *1911 Trablusgarb Harbi, 1912-13 Balkan Savaşları, 1914-18 Birinci Dünya Savaşı* ve *1919-22 Kurtuluş Savaşı* olarak bölümlendirilse de o günleri yaşayan insanların nezdinde yaşanan 11 yıllık kesintisiz bir savaşın olduğudur. Savaşın topyekûn bir halde cephe gerisindeki toplumsal yaşamı etkilediği de düşünülürse, bu süreçte meydana gelen istilaların ve yangınların hem Anadolu'da barınma sorunlarına neden olduğu hem de Lozan Nüfus Mübadelesi⁴ sonrası Batı Trakya hariç Yunanistan'da yaşayan Müslümanların (Türkler ve Pomaklar) Türkiye'ye geldikten sonra iskân sorunlarına neden olduğu görülmektedir. Nitekim Yunanistan'dan gelen Müslümanlar; İstanbul hariç Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden Ortodokslar kadar uluslararası yardım teşkilatlarından destek görmemişlerdir. Yunanistan'da yedi farklı Amerikan yardım teşkilatı Rum göçmenlerin iskânına destek sağlamış ve Milletler Cemiyeti de Yunan Millî Bankasına 6 milyon sterlin kredi teklifinde bulunmuştur.⁵ Yunanistan'daki durumun aksine, Türkiye açısından böylesine kaotik bir hikâyenin içinde bu çalışma, 1919-1922 arasında Türk Kurtuluş Savaşı'nda işgallerin neden olduğu yıkımlar ve yangınlar sonucu Rum emval-i metrukeleri üzerinden Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin başta harikzedelerin ve mübadillerin imar, iskân ve barınma meselesi hakkında yaptığı kanunları, tartışmaları ve yatırımları değerlendirerek Hasarzedeler Bankası kanun teklifi üzerinde gerçekleştirilen tartışmaları açıklama amacındadır.

Lozan Nüfus Mübadelesi ve emval-i metruke konusu üzerine geniş bir literatür olsa da savaşın yerli mağdurları olan harikzedelerin iskânı ve

³ Selahaddin Kardeş, *Techir ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, T.C Maliye Bakanlığı, Ankara, 2008, s. 4; Firdevs Temizgüney, "Lozan Sonrası Ermeni Emval-i Metrukesine Yönelik Düzenleme ve Uygulamalar (1923-1928)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 62, 2018, s. 303-304.

⁴ Türkiye ve Yunanistan arasında bir Lozan Nüfus Mübadelesinin yapılması gerektiği ilk olarak İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon çağrısı üzerine Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilen Nansen tarafından kaleme alınan rapor ile gündeme gelmiştir. Bkz. Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Cilt I, Kitap 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1993, s. 118; İbrahim Erdal, "Amerikan Arşiv Belgelerine Göre İzmir'in Boşaltılması ve Rum Göçmenlere Yardım Konusu," *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt VI, Sayı 21, 2009, s. 71.

⁵ Mesut Çapa, "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskanı," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt II, S.5, 1990, s. 49; Erdal, a.g.m., s.68-69.

barınmasına yönelik hukuki ve kurumsal bir proje olarak Hasarzedeler Bankası kanun teklifi henüz aydınlatılmış ve üzerinde yeteri kadar tartışılmış değildir. Bu bağlamda Hasarzedeler Bankası kanun teklifi dönemin siyasi atmosferini, toplumsal, kültürel ve iktisadi yapısını anlayabilmek açısından oldukça orijinal bir bakış açısı sunmaktadır. Özellikle de bu kanun teklifinin daha çok Batı Anadolu illeri mebusları tarafından meclis gündemine getirilmiş ve farkındalık yaratılmış olması⁶ Cumhuriyetin kuruluş aşamasında toplumsal tabandan gelen talepleri ve yereldeki sosyo-ekonomik koşulları göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Şüphesiz tüm bu tartışmaların temelinde de Yunan ordularının çekilirken küle çevirdiği köylerinde ve kasabalarında keskin bir sis kokusu kalan Batı Anadolu'nun imarı, iskânı ve barınma meselesi yatmaktadır.

Büyük Taarruz Karşısında Çekilen Yunan Orduları ve İzmir Yangını

İzmir Yangını'nın ortaya çıkışına ve yayılışına dair farklı görüşler bulunsa da kundakçılık, Osmanlı Devleti'nin klasik dönemlerinden beri bir tür anarşi ve isyan göstergesidir.⁷ Bu yangının öncelikle Ermeniler tarafından çıkartıldığına dair istihbarat raporları ve yabancı arşiv belgeleri de mevcuttur. Yangında Ermenilerin rollerine dair bilgilerin Fransız arşivlerinden öğrenilmesi de iddianın objektifliğini arttırmaktadır. Yangına dair bir diğer iddia ise, Rumların terk etmek zorunda kaldıkları mülklerine Türklerin yerleşmesini önlemek amacıyla çıkardıkları yönündedir.⁸ Bu konuda üçüncü iddia, Türk karşıtlığı ile bilenen ve 1922 yılında İzmir'de Amerikan Konsolosu olarak görev yapan Geoge Horton'un "Asya'nın Belası (The Blight of Asia)" adlı eserinde belirttiği İzmir'i Türk ordularının yaktığıdır.⁹ Buna karşın Horton'un 2 Eylül 1922 tarihli ABD Devlet Genel Sekreterliğine çektiği telgrafındaysa geri çekilen ve morali çok düşük olan Yunan ordularının İzmir'deki gayri Müslimler gibi panik halinde olduğunu belirterek Yunan ordularının önü alınmaz asi tavırları yüzünden Aydın, Uşak, Kütahya ve Manisa gibi İzmir'i de yakma tehlikelerinin bulunduğu dikkat çekmiştir.¹⁰ Dolayısıyla Horton'un 1922'deki telgraftaki mesajıyla 1926 yılında kaleme aldığı kitabındaki Türklerin İzmir'i yaktığı iddiası

⁶ Türkiye Büyük Mil Zabıt Ceridesi, TBMM ZC D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s.433.

⁷ Cem Doğan, *İftaiye-i Humayün: Osmanlı İstanbul'unda Yangın, Modernleşme ve Kent Toplumları (1871-1921)*, Libra Yayınları, İstanbul, 2019, s.191.

⁸ Oktay Gökdemir, "Fransız Kaynakları Işığında 1922 İzmir Yangını," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 15, İzmir, 2007, s.20-23.

⁹ George Horton, *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and the Culpability of Certain Great Powers and Burning of Smyrna*, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1926, s. 52-62.

¹⁰ Erdal, agm., s. 62-65.

hem bilimsellikten uzaktır hem de kendiyile çelişmektedir.¹¹ 9 Eylül 1922 tarihinde şehrin kurtuluşu ile de “gavur” İzmir tarihe karışmıştır.¹² Ancak, her şey bir tarafa yangının İzmir’in çok kültürlü toplumsal yapısına zarar veren bir trajedi olduğu da açıktır.¹³

Yangın sonrası İzmir’in mimarisi ve çehresi değişmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı’nın dış dünyaya eklemlediği önemli bir liman kenti olan İzmir, Birinci Cihan Harbi sonrasında uygulanan iktisadi milliyetçilik (Millî İktisat) ile iç kapalı, kendi kendine yeter bir ekonomiye dönüşmüştür.¹⁴ Hürriyet ve modernleşme ile özdeşleştirilen Selanik’in kaybedilmesinden sonra İzmir yeniliklerin sembolü olmuş ve kente ulus devlet kimliği kazandırılarak Batı Anadolu millî iktisat politikasında başı çekmiştir.¹⁵ Ancak, yangından sonra kentin ekonomisi büyük bir sosyo-ekonomik çöküntünün içine düşmüştür. Örneğin, İzmir Birinci Kolordu Komutanı İzzettin (Çalışlar) Paşa’nın incelemeleri sonucu İzmir’de hasar gören ev sayısının 20.000-25.000 arası olduğu tespit edilmiştir.¹⁶ Bunun üzerine, ilk etapta İzmir Yangını’nda zarar gören halka 35.495 lira yardım yapılmıştır.¹⁷ Ancak, bu kadar ciddi badireler atlatan İzmir, 15 Mayıs 1919’da Kurtuluş Savaşı’nın başladığı ve 9 Eylül 1922’de savaşın bittiği bir yurt parçası olarak Cumhuriyetin ve Türk Kurtuluş Savaşı’nın sembol şehridir.¹⁸ Dolayısıyla, İzmir genç Türkiye’nin dış görünümünde coğrafi

¹¹ Benzer şekilde, Marry Hovsepien Dapkin tarafından ABD’de kaleme alınan “İzmir Yangını” adlı eserde Türklerin İzmir’in Levanten ve Batılı geçmişinden kurtulmak için kenti yaktıkları iddiası Ermeni Diasporası tarafından desteklenmiştir. Eserlerindeki sübjektif ifadeler dolayısıyla Horton gibi Dopkin’in tezi de bilimsellik ve nesnellikten uzaktır. Bu konudaki bir değerlendirme için bk. Oktay Gökdemir-Bahar Arslan, “Bir Savaş Trajedisi:1922 İzmir Yangını,” *Kurtuluş: İzmir’in Kurtuluşunununun 98. Yılı*, Eylül 2020, s. 106-107.

¹² Zafer Toprak, “Balkan Harbi, İntikam ve ‘Ötekileştirme’ Süreci,” *Toplumsal Tarih*, Sayı 228, Aralık 2012, s. 47-48.

¹³ Gökdemir- Arslan, agm., s.112.

¹⁴ Zafer Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s. 6-9; Kemal Arı, “Yunan İşgalinden Sonra İzmir’de Emval-i Metruke ve Fuzuli İşgal Sorunu,” *Atatürk Araştırma Merkezî Dergisi*, Cilt V, Sayı 15, 1989, s. 693-694; Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 163-164.

¹⁵ Zafer Toprak, “Cihan Harbi’nin Provası Balkan Harbi,” *Toplumsal Tarih*, Sayı 104, Ağustos 2002, s. 49-50.

¹⁶ Sinan Demirtürk- Mevlüt Kaya, “1922 Yangını Sonrasında İzmir’de Bunalımlar,” *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Cilt I, Sayı 2, 2012, s.126.

¹⁷ Mesut Çapa, *Kızıl (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Rıhtım Ajans & Yayınevi, Ankara, 2010, s. 43.

¹⁸ Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan: Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 83.

konumuyla, toplumsal ve iktisadi dinamikleriyle bir vitrin olduğundan Hilâl-i Ahmer'in (Kızılay) yaptığı katkılardan daha fazlası yapılarak İzmir ve çevresinin imar ve iskân sorununun çözülmesi önem arz etmiştir.¹⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Türklerin savaş boyunca tek hücum savaşı olan Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi sürecinde İzmir'in dışında da Batı Anadolu'da binlerce yerleşim birimi Yunan ordularının geri çekilmeleri esnasında yangın felaketine maruz kalmıştır. Yunan orduları Afyonkarahisar'dan beri yerleşim yerlerini yakarak İzmir'e geldiği için İzmir'in yanı sıra Saruhan'ın Kasaba olarak bilinen Turgutlu kazasında hem ilçenin içme suyu bulunmadığından hem de 7.000 evi yanmış olduğundan halk barakalarda yaşamıştır. Benzer olarak, Balıkesir'in Ayvalık kazasında Yunan ordularının yaktığı 4 köy halkı sokakta kalmıştır.²⁰ Dahası, Alaşehir Belediye Başkanı Hilmi (Avşar) Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yazdığı yazıda Alaşehir'in yanması sonucunda halkın sokaklarda kaldığını, kış gelmeden barınma sorununun çözülmesi gerektiğini belirterek bağların da yanması sonucu halkın ev yapabilecek ekonomik gücünün olmadığını belirtmiştir.²¹ Saruhan'da Büyük Taarruz Meydan Muharebesinde Yunan ordularının çekilmeleri esnasında çıkartılan ve dönemin resmi kayıtlarına korkunç yangın "harik-i hail" olarak geçen Manisa Yangınında 10.600 ev, 2728 dükkân, 13 cami, 19 han, 2 hamam ve 3 fabrika kül olmuştur. F. Gadmer tarafından 1922'de çekilen 63 renkli fotoğrafta bu vahşet apaçık görülmüştür.²² Nitekim Yunan ordularının çıkarttıkları yangınlar ve istilalar bir ölçüde 15 Mayıs 1919'da İngiltere'nin kontrolünde İzmir'e gelirken belleklerinde olan Küçük Asya'ya Hristiyanlığı yaymak ve Helenizm'i yeniden canlandırmak ideallerinin boşa çıkmasından ve ağır mağlubiyetlerinden kaynaklanmıştır. Büyük Taarruz aynı zamanda İngiliz destekli Yunan ordularının İyonya Devleti kurma projesini de suya düşürmüştür.²³

Yunan ordularının yaktığı Batı Anadolu'da halk açlıktan, yoksulluktan ve sıtma başta olmak üzere salgınlardan hayatını kaybetmiştir.²⁴ Savaşın toplum nezdinde yarattığı trajedi ve felaketler sadece Batı Anadolu ile sınırlı kalmamış,

¹⁹ Çapa, *age.*, s.160-161.

²⁰ TBMM ZC, D.2, C.7, B. 11. 13.3.1924, s.412-415.

²¹ İbrahim Erdal, *Mübadale Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 168.

²² Necdet Bilgi, "1922 Manisa Yangını: Harik-i Hail," *Kurtuluş: İzmir'in İsgalden Kurtuluşununun 98. Yılı*, Eylül 2020, s. 85-93.

²³ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921-1922*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 291-295.

²⁴ Çapa, *age.*, s. 152.

yakılan köyler, sönen ocaklar ve yaşanan bozgunlar 1912 yılında Birinci Balkan Harbinden 25 Kasım 1922 yılına kadar tüm Trakya'da ve özellikle Edirne Vilayetinde de yaşanmıştır.²⁵ Neticede, savaş boyunca Yunan ordularının yaktığı toplam köy sayısı ise 1.400'dür.²⁶ Bu durum hem halkın barınma sorununu hem de 11 yıllık savaş süreci geçirmiş bir ülkenin yeniden imarını zorunlu kılmıştır. Nitekim Mübadele İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati Bey, Birinci Meclisin savaşı kazandığını, İkinci Meclisin de memleketi imar edeceğini belirtmiştir.²⁷ Ancak, emval-i metrukenin satışı konusunda bürokratik süreç Lozan Nüfus Mübadelesinin hukuksal prosedürüne bağlı olarak sıkıntılı geçmiş Maliye ve İmar Vekâletleri arasındaki tartışmalar bu malların satışını engellemiştir.²⁸ Öyle ki o dönem Mübadele İmar ve İskân Vekâleti tarafından *Hakimiyet-i Milliye* ve *Açıksöz* gazetelerine yapılan açıklamalarda toplam sayıları 400,000 civarını bulacak mübadillerin Aralık 1923'e kadar ilk etapta Türkiye'ye 33,619'unun geldiği ve bunların önemli bir kesiminin Ege sahilleri, Güney Marmara, Orta Karadeniz ve Trakya'ya yerleştirildiği belirtilmiştir.²⁹

Emval-i Metruke Meselesi

Savaşların geride bıraktığı kül olmuş köyler, kasabalar ve şehirlerdeki halkın emniyet, can güvenliği, beslenme ve barınma ihtiyaçları hayatta kalabilmeleri için acil çözüm beklerken giden Rumların taşınmaz mülklerinin savaşın trajedisini ve travmasını yaşayan evsiz harikzedeler ile savaşta yurdundan koparılmış ve yoksullaşmış evsiz mübadiller arasında nasıl pay edileceği tartışmaları doğmuştur. Neticede, işgallerle başlayan can kayıpları, yangınlar ve istilalarla devam ettiğinden modern Türkiye'nin kuruluş aşamasında imar meselesini ve bu sürecin bir hukuk içinde yürütülmesini zorunlu kılmıştır. Bu durumda emval-i metruke konusu önemli bir gündem maddesi olmuştur.

Ancak, 1911 yılından beridir savaş halinde olan Türkler için emval-i metruke konusu ilk olarak İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından 30 Mayıs 1915 tarihli bir talimatname ile gündeme gelmiştir. Bu düzenleme, zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin geride bıraktıkları mallarının hukuki durumlarını ele almıştır. Hatta İttihat ve Terakki yönetiminin 27 Eylül 1915 tarihli emval-i metruke siyaseti bir devamlılık ilkesiyle 14 Eylül 1922 tarihinde Ankara

²⁵ M. Coşkun, "Kurtuluşta Köylüler," *Altınok*, Sayı 2, Edirne, 15 Aralık 1934, s. 10.

²⁶ TBMM ZC, D.2, C.7, B. 11. 13.3.1924, s.414; Ercan Çelebi, *Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti (Kuruluşu, Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri)*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2005, s. 168.

²⁷ Çelebi, *agf.*, s. 50.

²⁸ TBMM ZC, D.2, C.7, B. 11. 13.3.1924, s. 413-414.

²⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Aralık 1923; Çapa, *agm.*, s. 53-69.

Hükümeti tarafından yeniden yürürlüğe konmuştur.³⁰ Rum mallarının mübadillere, Ermeni mallarının ise harikzedelere verilmesi ilk etapta düşünülse de bu mülkler Batı Anadolu'da evi yanan 80.000 civarında harikzedenin ihtiyacını karşılamaya yetmemiştir.³¹ Bu dönemde gidenlerin mallarına bazı fuzuli işgaller olmuştur. Bu yağma durumu İzmir çevresinde özel bir adla “pılıçka” olarak ifade edilmiştir.³² Bu durum İzmir'de Rumların ev eşyalarına yapılırken Edirne'nin Kavaklı kazasının (günümüzde Meriç İlçesi) mübadil köylerinde ise bazı yerel bürokratların da karıştığı usulsüzlükler ve fuzuli işgaller şeklinde meydana gelmiştir.³³ Örneğin bölgede emval-i metrukeden kalan 1,274 kutu ipek böceği tohumu da Trakya'nın değişik köy ve kasabalarına dağıtılmıştır.³⁴ Bu gibi sebeplerden ötürü emval-i metrukenin fuzuli işgallerini önlemek ve mağdur kesimlerin sorununu çözmek için Hasarzedeler Bankası vasıtasıyla kurumsallaşma yoluna gidilmesi gerektiği düşünülmüştür.

Ancak, 13 Mart 1924 tarihli meclis konuşmasında Mübadele İmar ve İskân Vekili İzmir Mebusu Mustafa Necati Bey, emval-i metrukenin resmi olarak Maliye Vekâletinin denetiminde olduğunu belirtmiştir. Buna karşılık Mübadele İmar ve İskân Vekâletinin görevleri arasında yardıma muhtaç muhacirlere yardım etmek ve yangından zarar gören harikzedeleri iskân etmek olduğunu ifade etmiştir.³⁵ Nitekim konut meselesi İzmir başta olmak üzere mütareke döneminde Rumeli'den Batı Anadolu'ya yaşanan göçlerde de görülmüştür. Bu yüzden de göçmenler barınma ve iskân sorunları karşısında İzmir'de Muhacirin Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Ancak Yunan işgali sonrası halk tekrardan evsiz kalmıştır.³⁶ Hasarzedeler Bankası kanun teklifinin öngördüğü emval-i metruke konusunda Lozan Barış Antlaşması sonrasında imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesinin 14. Maddesi ise İstanbul hariç Türkiye'den Yunanistan'a giden Ortodoksların mal ve mülklerinin, Batı Trakya hariç

³⁰Zehra Aslan & Gülşah Kurt “Ermeni Emval-i Metrukelerine Dair Alınan Kararlar ve Ermeni Cemaatleriyle İlişkiler,” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 33, İzmir, 2016, s. 165-166.

³¹ TBMM ZC, D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s. 431-437; Çelebi, *agt.*, s.145-146; Recep Çelik, “Trabzon'da Mübadil Muhacir İskanı,” *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt VII, Sayı 16, 2016, s. 193-198; Çelebi, *agt.*, s.78.

³² Pelin Böke, *İzmir 1919-1922 Tanıklıklar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2006, s. 193-205; Çelebi, *agt.*, s. 150.

³³ *Vatan*, 29 Haziran 1924; Çelebi, *agt.*, s.150.

³⁴ “Ziraat Müdürü Ziya Beyle Mülakat,” *Paşa ili*, 5 Nisan 1923.

³⁵ TBMM ZC, D.2, C.7, B. 11. 13.3.1924, s.416.

³⁶ Mustafa Oral, “Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Toplumsal Koşullar ve Toplum Anlayışında Değişim,” *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 47, Bahar 2011, s.589.

Yunanistan'dan gelen Müslümanların geride bıraktıkları mal ve mülklerine karşılık olarak verilmesini kararlaştırmıştır. Bu yüzden de emval-i metrukenin öncelikli olarak mübadillere verilmesi gündeme gelmiştir.³⁷ Ancak ne mübadillerin Yunanistan'da ne kadar mal mülk bıraktıkları ne de Anadolu'da ne kadar emval-i metrukenin bulunduğu net değildir. Bir diğer ifade ile Mübadele İmar ve İskân Vekâleti gelen göçmenlerin iskân sorununun yanı sıra emlak işleriyle de uğraşmak zorunda kalmıştır. Örneğin Antalya'da 1,908 emval-i metrukenin 209'u onarıma ihtiyaç duymakta, 70'i muhacirler tarafından ve 850'si de memurlar tarafından kullanılmaktadır.³⁸

Ancak, hukuki kararlara rağmen harikzedelerin zor yaşam koşulları ve evsiz kalmaları nedeniyle terk edilen binalara yerleşmeleri hem konut sıkıntısına ve mübadillerin dışarıda kalmalarına neden olmuş hem de iktidarın bu durumda nasıl bir siyaset izlemesi gerektiği noktasında politik tartışmaları doğurmuştur. Örneğin, Karesi Mebusu Mehmet Vehbi Bey ve Beyazıt Mebusu Şefik Bey savaşlarda evi barkı zarar görmüş yerli halkın mağduriyetlerini dile getirmişlerdir.³⁹ Hatta 13 Mart 1924 yılında Erzurum mebusu Rüştü Paşa ve arkadaşları tarafından verilen kanun teklifi savaşta evleri ve arazileri zarar gören halka emval-i metrukeden pay verilmesini ön görmüştür. Bu teklif Maliye Vekâleti tarafından incelenip kabul edilerek Mübadele İmar ve İskân Kanununun 8. Maddesine eklenmiştir. Emval-i metrukenin savaşta zarar gören yurttaşlara verileceği daha 13 Mart 1924 tarihinde kabul edilse de Cumhuriyet Halk Fırkası hükümeti bu işin uygulamadaki hukuki zorluklarını gördüğünden bu malların satışına da izin verdiğini belirtmiştir.⁴⁰

Harikzedelerin bir mağduriyete uğramaları açısından göçmenlerin kendilerine tahsis edilen emval-i metrukelerle yerleşmelerine ve harikzedelerin yardımlarla yeni evler inşa etmelerine dek bu mekânlarda geçici bir süre oturmaları planlanmıştır. Milletvekillerinin mecliste dile getirdikleri harikzedelerin yerleştikleri emval-i metrukelerden atılma endişelerinin münferit bazı olaylar dışında doğruyu yansıtmadığı hem dönemin Dâhiliye Vekili Tekirdağ Mebusu Cemil Bey tarafından açıkça belirtilmiş hem de dönemin

³⁷ *BCA* 30.18.1.2/1.11.38; *TBMM ZC*, D.2, C.3, B. 50, 8.11.1923, s.304-305; *TBMM ZC*, D.2, C.18, B.106. 19.4.1925, s.10-11; Çelebi, *agt.*, s. 145-146.

³⁸ Erdal, *age.*, s. 156-159.

³⁹ *TBMM ZC*, D.2, C.3, B. 50, 8.11.1923, s. 304-305.

⁴⁰ *TBMM ZC*, D.2, C.7, B. 11. 13.3.1924, s. 411-419; *TBMM ZC*, D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s. 16-19.

resmî yazışmalarında görülmüştür.⁴¹ Hatta harikzedelerden inşaat malzemesi hazır olanların usta masraflarının devlet tarafından karşılanacağı bu tutarın da 300 lira olup taksitle ödeneceği de belirtilmiştir. Yardımın öncelikle fakir yurttaşlara yapılacağı ve inşaatın bitiminden sonra da oturma izni verileceği dönemin Mübadele İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati Bey tarafından belirtilmiştir. Ancak süreç çok ağır ve aksak ilerlemiştir.⁴² Savaşta evi barkı yıkıma uğramış yerli halkın mübadillere verilmesi düşünülen bu evlere fuzuli işgallerle yerleşmesi evsiz kalmalarının bir sonucu olduğu gibi aynı zamanda 1914 yılından itibaren İzmir civarında Türklerin Rumlara çok ucuza satmak zorunda kaldıkları arsa ve tarlalarını geri alma gayretidir. Daha sonraları bu mülklerin mübadillere verilmesi yerli halkta bir rahatsızlık da yaratmıştır.⁴³

Toplumsal rahatsızlıkların yanı sıra, siyaset sahnesinde de Lozan mübadillerinin Batı Anadolu'yu terk eden Rum emval-i metrukelerine yerleştirme tarzına ilişkin 19 Ekim 1924 tarihinde Menteşe (Muğla) Mebusu Esat Efendi'nin mübadillerin sayısı, iskânı, Mübadele İmar ve İskân Vekâletinin imar faaliyetleri hakkında verdiği soru önergesi 27 Ekim 1924 tarihinde Mübadele İmar ve İskân Vekili Refet Bey tarafından cevaplandırılrsa da verilen cevap Esat Bey tarafından yeterli bulunmamıştır. Bunun üzerine 30 Ekim 1924 tarihinde ilgi bakanlık hakkında gen soru verilmiştir. Yapılan eleştirilerde ise en çok öne çıkan iskân faaliyetlerinde göçmenlerin eski iktisadi üretimlerinin, yerleştirildikleri mekânların sıhhi şartlarının ve emval-i metrukelerin var olup olmadığının göz ardı edilmiş olmasıdır. Örneğin Ziraatçı göçmenler kasabalara; esnaf ve sanayici olanlar ise köylere yerleştirilmiştir.⁴⁴ Bu tartışmalar, 17 Kasım 1924'te Terakkîperver Cumhuriyet Fırkasının kurulmasında da önemli bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim aralarında ülke siyasetine, ekonomisine ve idaresine yönelik görüş farklılığı bulunan, Atatürk'ün artan şahsi otoritesine karşıtlığıyla bilinen ve aralarında Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy gibi komutanların da olduğu 24 kişiden müteşekkil olan İkinci Gurup, Halk Fırkasından ayrılarak Terakkîperver Cumhuriyet Fırkasını kurmuştur.⁴⁵ Dolayısıyla tepkiler toplumsal düzlemde kalmamış iskân ve imar

⁴¹ *BCA* 272.0.0.12/43.64.18; *BCA* 272.0.0.12/42.57.28; *TBMM ZC*, D.2, C.16, B.87. 25.3.1925, s.202-207; "İlan," *Mağnisa*, 31 Ocak 1925; "Dahiliye Vekili Cemil Beyefendinin Mecliste Mübadiller Hakkında Mühim Beyanatu," *Amasya'da Emel*, 28 Mart 1925; Çelebi, *agt.*, s. 149-150.

⁴² Erdal, *age.*, s. 160-164.

⁴³ Böke, *age.*, s. 193-205.

⁴⁴ Çapa, *agm.*, s.55-58.

⁴⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 245-246.

sorunu Kurtuluş Savaşı'nda millî cephenin görüş ayrılıklarının ayrı bir parti kurularak gün yüzüne çıkmasına da neden olmuştur.

Karma Mübadele Komisyonu üyesi Mehmet Arpağ'ın istatistikî çalışmalarında da 1919-1922 yılları arasında Yunan ordularının Batı Anadolu'da neden olduğu iktisadi kaybın 225 milyon TL civarında olduğu ortaya çıkmıştır.⁴⁶ Hatta parlamento tutanaklarına göre savaşta toplam zarar ise 1 milyar TL civarındayken emval-i metrukenin kıymetinin ise 4 milyon TL civarında olduğu dile getirilmiştir.⁴⁷ Bu yüzden emval-i metrukenin sayısı ve kıymeti yeterli olmadığından Maliye Vekâleti bunların satılarak Ziraat Bankasına yatırılması ve o havuzdan yardımların yapılmasını önermiştir. 13 Ekim-11 Aralık 1923 tarihleri arasında Mübadele İmar ve İskân Vekili olarak görev yapan İzmir Mebusu Mustafa Necati Bey, Maliye Vekâletinin önerdiği gibi Ziraat Bankasının emval-i metruke işiyle uğraşabilecek kadar ne zamanı ne yeteri sayıda memuru ne bu malları tespit edebilecek deneyimi ve ne de malların bedellerinin hasarzedelere eşit dağıtımını konusunda tecrübesinin olduğunu ifade etmiştir. Bu yüzden de müstakil bir bankanın zorunluluğunu dile getirmiştir.⁴⁸ Ancak, satışların gündeme geldiği gün bir yandan emval-i metrukeden atılma endişesi, diğer yandan da artan ev fiyatları halkı tedirgin etmiştir. Bunun üzerine de Harikzedeler Birliği ve Anadolu Harikzedegan-ı Teavün Cemiyeti Dâhiliye ve Adliye Vekâletlerine çektikleri telgraflarda bu durumun Teşkilat-ı Esasiye Kanununa aykırı uygulamalar olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁹

İzmir mebusu Saraçoğlu Şükrü Bey ise Rum emval-i metrukelerinin fuzuli işgallere maruz kaldığını belirterek geleceği belirsiz ama iktisadi kıymeti olan bu malların korunmasının devletin yükümlülüğünde olduğunun altını çizmiştir. Dahası, yardımların henüz yetersiz düzeyde olması bir yandan bu bankanın kurulmasının gerekliliğini arttırırken diğer yandan Hasarzedeler Bankası kurulmuş olsa bile ancak %15 gibi bir hasarzedeye faydalı olabileceği dile getirilmiştir.⁵⁰ Mustafa Necati Bey, böyle bir bankanın devlet tarafından kurulmasını devletin 1911 Trablusgarp Harbinden 9 Eylül 1922 yılına dek 11 yıllık Türk Millî Mücadelesine canla başla destek veren Türk Milleti'ne karşı,

⁴⁶ Mevlüt Yüksel, "İskân-ı Aşair ve Muhacirin Umum Müdürlüğünden Berlin Büyükelçiliğine Mehmet Hamdi (Arpağ) Bey," *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 64, Erzurum, 2020, s. 496-497.

⁴⁷ TBMM ZC, D. 2, C.18, B.103. 15.4.1925, s.56-62.

⁴⁸ TBMM ZC, D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s.432.

⁴⁹ Arı, agm., s.705.

⁵⁰ TBMM ZC, D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s.436.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bir şefkat eli ve vefası olarak görmüştür.⁵¹ Nitekim bu destansı mücadelenin Büyük Önderi Mustafa Kemal Atatürk, 26 Ocak 1923'teki Batı Anadolu seyahatleri sırasında Alaşehir'de verdikleri nutuklarında birkaç ay evvel Alaşehir'in Yunan orduları tarafından yakılması karşısında duyduğu kederi belirttikten sonra yöre halkının kentlin imarını, ihyasını ve emniyetini sağlamasını da memnuniyetle karşıladıklarını belirtmişlerdir.⁵² Nitekim bu dönemde Batı Anadolu, Karadeniz ve Marmara'daki köylerin %70'i Yunanlılar tarafından yakılmıştır. Bu durum hem göçmenlerin iskân sürecini hem de harikzedelerin konut sıkıntısını arttırmıştır.⁵³ Ancak, ülkenin kuruluş aşamasında imar ve barınma meselesinin bir hukuk düzeni içinde yapılması için başta Mustafa Necati Bey olmak üzere Batı Anadolu illerinin bazı vekilleri bir bankanın kuruluşu yoluyla kurumsallaşmayı zorunlu görmüşlerdir.

Hasarzedeler Bankası Kanun Teklifi

Savaşın hemen ardından Hasarzedeler Bankası kanununun fikri alt yapısı 13 Ekim 1923 yılında Mübadele İmar ve İskân Vekâletinin kurulduğu dönemlerde de uzmanlar tarafından düşünülüp üzerinde tartışmalar yapılmıştır. 11 Aralık 1923 tarihinde Dâhiliye Vekâletine bağlı bir genel müdürlük şekline dönüştürülecek olan Mübadele İmar ve İskân Vekâleti aslında daha kuruluşunda bile Dâhiliye Vekâletine bağlı bir genel müdürlük olarak düşünülmüştür. Ancak, Mübadillerin iskânı ve savaşta yıkıma uğramış yerlerin acil imarı için müstakil bir vekâletin kurulması gerektiği başta Denizli Mebusu Mazhar Müfid Bey gibi Batı Anadolu mebusları ve dönemin basını tarafından savunulmuş ve böylece Mübadele İmar ve İskân Vekâleti olarak kurulmuştur.⁵⁴ Bu vekâlette sırasıyla İzmir Mebusu Mustafa Necati Bey, İzmir Mebusu Celal Bey, Bursa Mebusu Refet Bey ve Kütahya Mebusu Recep Bey bakanlık görevinde bulunmuşlardır.⁵⁵ Bununla bağlantılı olarak toplumsal talepler de dikkate alınarak savaştan sonra mağduriyetlerin dile getirildiği harikzedegan ve istilazedegan kongresinden de Hasarzedeler Bankasının kurulması talep edilmiştir.⁵⁶ Yanık yerlerin imarının milletin dilekleri ve meclisin arzusu ile başarılabileceği belirtilerek bu bölgelerin imarı, halkın iskânı ve yoksulluktan kurtuluşu için de en azından 8 Kasım

⁵¹ TBMM ZC, D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s.433

⁵² *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s. 75-78.

⁵³ Erdal, *age.*, s. 154.

⁵⁴ Çelebi, *agf.*, s. 44-48.

⁵⁵ Çapa, *agm.*, s. 51.

⁵⁶ TBMM ZC, D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s. 431-437.

1923'te kurulması talep edilen İmar Bankası yoluyla yapılması da gündeme getirilen bir diğer talep olmuştur. Hasarzedeler Kanun teklifinin en hararetli savunucuları başta teklifi veren Mustafa Fevzi Bey ve Mustafa Necati Bey başta olmak üzere Saruhan mebusları ile Menteşe Mebusu Esat Bey, Aydın Mebusu Reşit Galip Bey, İzmir Mebusu Kâmil Bey ve Aksaray Mebusu Besim Atalay'dır.⁵⁷

Bunun üzerine, TBMM Hasarzedeler Bankası kanun teklifi ve bu çerçevedeki konular ilk olarak 25 Mart 1925 tarihinde Saruhan (Manisa) Mebusu Vasıf Bey tarafından, ikinci olarak 15 Nisan 1925 tarihinde Maliye Vekili Hasan Bey ve Mustafa Necati Bey tarafından ve son olarak da 22 Nisan 1925 tarihinde başta Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi olmak üzere 12 mebus tarafından gündeme getirilmiştir. Kanun teklifinin meclisteki görüşmesi ise tam olarak 22 Nisan 1925'te yapılmıştır. Bu teklif Türk Kurtuluş Savaşı boyunca başta yangınlar olmak üzere istila ve yıkımlar sonucu hasar görmüş yerleşim birimlerinin yeniden imar edilmesini amaçlamaktadır. Bu doğrultuda da Hasarzedeler Bankası Kanun teklifi dâhilinde emval-i metrukeden oluşan arazi ve emvalin bir araya getirilerek memleketin imarı için bir bankanın kurulması tasarlanmıştır.⁵⁸

15 Mayıs 1919 ve 9 Eylül 1922 tarihleri arasında meydana gelen Türk Kurtuluş Savaşı'nda en çetin askerî mücadelelerin, en derin toplumsal travmaların ve iktisadi çöküntülerin meydana geldiği Batı Anadolu illerinin yaşadığı sosyo-ekonomik sıkıntılar, bölgenin millî iradesi olan mebuslar tarafından sıkça meclis gündemine getirilmiştir. Tüm bu toplumsal buhranlar, 20. yüzyıldan itibaren Balkan Harbiyle birlikte savaşların, cephelelerdeki askerî mücadelelerin ve diplomatik ilişkilerin ötesine geçerek cephe gerisindeki sivillerin toplumsal yaşamlarını, iktisadi koşullarını ve psikolojik durumlarını kuşatmasının bir sonucudur.⁵⁹ Nitekim 1911 yılında Trablusgarp Harbi'nden 9 Eylül 1922 tarihine kadar İzmir başta olmak üzere Batı Anadolu'nun maruz kaldığı işgal ve saldırılarda yaşanan yangınlar, istilalar, ölümler ve zorunlu göçler, bölgenin ani ve yoğun düzeyde demografik dönüşümler, toplumsal travmalar ve iktisadi bunalımlar yaşamasına neden olmuştur.⁶⁰ Bu bağlamda Hasarzedeler Kanun teklifi bu bölgelerde ikamet eden Türklerin barınma ve iskân sorununa bir tür çözüm arayışıdır. Bilakis, İzmir Yangını ve Lozan Mübadillerinin gelmiş olması, İzmir'deki iskân ve barınma sorununu acil çözüm bekleyen bir mesele

⁵⁷ TBMM ZC, D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s.16-22.

⁵⁸ TBMM ZC, D.2, C.16, B.87. 25.03.1925, s.194-213; TBMM ZC D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s. 431-437.

⁵⁹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma*, Doğan Kitap, İstanbul, 2019, s. 20.

⁶⁰ Arı, agm., 692-693.

olarak gündeme getirdiğinden Batı Anadolu mebusları bu kanun teklifinin üzerinde hassasiyetle durmuştur.

Yanık yerlerin imarı kısa vadede devlet bütçesine bir yük gibi görülse de gelen göçmenlerin ve harikzedelerin konut ve arazi sorunları çözüldüğünde bu insanların ülke ekonomisine uzun vadede faydalı olacakları belirtilmiştir. Nitekim konut sorunları çözülememiş binlerce Manisalı ve Aydınlı yurttaşın İzmir'de oturduğundan arazilerini ekip biçemedikleri ve üretim ekonomisine de katılamadıkları belirtilmiştir. Yanık yurtların imarı sadece bütçeden ayrılacak bir meblağ ile de çözülemeyecek kadar önemli olduğundan bu yurt köşelerinin yangın külü halinde bırakılmaması için ilmi tetkiklerin de yapılması gerektiği belirtilmiştir.⁶¹ Ayrıca, mübadillerin de üretici hale dönüşmelerini sağlamak ve konut ihtiyaçlarını gidermek üzere ülke genelinde 27 numune köy inşası hedeflense de ilk etapta toplam 14 numune köy inşa edilebilmiştir. Ancak zamanla bu köylerin sayısı zamanla 69'a ulaşmıştır. İlk etapta 50 hanelik kurulan numune köylerinin 7'si Samsun'da, 2'si İzmir'de, 2'si Bursa da 1'i Adana, 1'i İzmit ve 1'i de Antalya'da inşa edilmiştir.⁶² Türkiye'de Yunan ordularının yaktığı köyler ve kasabalarda hem harikzedeler hem de mübadiller sağlam bir konut bulmakta zorlanırlarken Yunanistan'a giden Rumların tek sıkıntısı konut sayısının azlığı olmuştur. Dolayısıyla Türklerin geride bıraktıkları emlak sağlamdır.⁶³ Hatta Lozan Barış Konferansı'na giden Dışişleri Bakanı İsmet Paşa (İnönü) açılışta beklentilerini belirttiği konuşmalarında Küçük Asya ovalarında ve yaylalarında halen evsiz ve ekmeksiz bir milyona yakın masum Türk'ün dolaştığını ve Türk Milleti'nin on yıllık savaş sürecinde çok acı çektiğini ve kanını akıttığını belirterek tüm medeni milletler gibi hürriyet ve istiklal istediklerini belirtmiştir.⁶⁴

Bankanın sorumluluk alanı düşman işgalinde zarar görmüş yurttaşların yanı sıra yol ve kamu binalarının inşaatları gibi hükümet yatırımları dolayısıyla yıkıma uğramış şehir, kasaba ve köylerin meskenlerinin inşası olarak da düşünülmüştür. Bu konuda Sivas Mebusu Halis Turgut Bey, yol ve okul inşasında evleri yıkılan vatandaşlara da yardım edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Benzer şekilde Kayseri Mebusu Ahmet Hilmi Bey, Kayseri'de hapishane inşası için bir mahallenin tamamen yıkıldığı ancak mağdurlara mallarının bedelinin henüz ödenmediği onu da bu kanunla beklediklerini dile getirmiştir.⁶⁵ Maliye bütçesinden 500.000

⁶¹ TBMM ZC, D.2, C.7, B. 11. 13.3.1924, s. 411-419; TBMM ZC, D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s. 16-19.

⁶² Erdal, *age.*, s. 172-173.

⁶³ Erdal, *age.*, s. 174-175.

⁶⁴ Oral, *agm.*, s. 595.

⁶⁵ TBMM ZC, D.2, C.7, B. 11. 13.3.1924, s. 413-416.

TL'nin ve yurdu terk eden gayrimüslimlerin emval-i metrukelerinin banka hesabına yatırılması planlanmıştır. Böylece savaştan ekonomik zarar görenlere zararları oranında yardım yapılması, Hasarzedeler Bankası'nın merkezinin Ankara'da olması, mahallî şubelerinin açılması ve banka yönetiminin İcra Vekilleri Heyetine (Bakanlar Kurulu) bağlı olacağı belirtilmiştir. Ancak, İmar ve İskân encümeni bankanın merkezinin İzmir'de olmasını, yanık yerler ahalisinin de seçeceği bir heyetin banka yönetiminde görev almasını ve bankanın Maliye Vekâletine bağlı olması gerektiğini belirtmiştir. İskân Müdürlüğü Umum Bütçesi görüşmelerinin neticesinde 25 Mart 1925 tarihinde yangınzedelere tahsis edilmek üzere 1.000.000 TL sermayeli bir kuruluş olarak "Türkiye Hasarzedegan İmar Bankası" adıyla kanun çıkartılmıştır. Genel merkezinin Ankara'da bulunmasına ve kanunun icrasından Dâhiliye, Maliye ve Ticaret Vekâletlerinin sorumlu olmasına karar verilmiştir.⁶⁶

Hasarzedeler Bankası kanun teklifi savaştan çıkmış bir millete veya devlet hazinesine ek bir malî yük oluşturmak yerine daha çok Rumlardan kalan terk edilmiş mallar (emval-i metruke) üzerinden bir kaynak oluşturmaya çalışmıştır. Bu konuda toplumsal tabanın ve kanaat önderlerinin de görüşleri dikkate alınmıştır. Nitekim yangın sonrası harap hale gelen İzmir'in yeniden yaşama döndürülmesi için İzmir'e bağlı köy, kasaba ve nahiyelerin öncü kişilerinden 70 kişinin katılımıyla yapılan iki günlük çalışma sonucu oluşturulan raporda en çok emval-i metruke konusu üzerinde durmuştur.⁶⁷ Emval-i metrukenin ülke genelindeki niceliğine bakıldığında İzmir ve çevresinde Rumlardan kalan 10.678 ev, 2.173 dükkân,⁷⁹ fabrika 2 hamam ve 1 hastane olduğu görülürken Doğu bölgelerinde de Ermenilerden kalan 1.600 ev,^{2.821} dükkân,⁸⁹ fabrika,2 hamam ve 1 hastane bulunmaktaydı.⁶⁸

Hasarzedeler Bankası Kanun Teklifine İtirazlar

Hasarzedeler Bankası kanun teklifine beş noktada itiraz edilmiştir. Karara muhalif olan mebuslar 13 Mart 1924 tarihli ve 15 Nisan 1925 tarihli kanunların devletin savaş yıllarında mülkleri zarar görmüş olan yurttaşlara yurdu terk etmiş olan gayrimüslimlerin emval-i metrukeleri yani terk edilmiş ve sahihsiz mülklerinin verilmesini ön gördüğü için Hasarzedeler Bankası kanun teklifini mükerrer bir teklif olarak değerlendirmişlerdir. İkinci olarak terk edilen malların satılıp ücretlerinin bir hisse olarak insanların rızaları alınmaksızın bankada tutulması ve sürecin uzatılmasına itiraz edilmiştir. Üçüncü eleştiri konusu da bu kanun teklifinin İmar Bankası Kanunu'nu ihlal ettiği yönünde olmuştur. Bu

⁶⁶ TBMM ZC, D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s. 16-22.

⁶⁷ Arı, agm., s. 696.

⁶⁸ Çelebi, *agt.*, s. 145.

bağlamda Maliye Vekâletinin beyanına göre savaşta 4 milyon liralık hasarı gidermek için nakdi yardım yapılması dile getirilmiştir. Dördüncü itiraz ise Ermeni emval-i metrukesinin yangın zedelere verildiği ve gerekli yardımın yapıldığı yönündedir. Dahası, İzmir ve civarında Rum emval-i metrukesinin yağma edildiği asıl ihtiyaç sahiplerinin ise şehit yakınları olduğu vurgulanmıştır. Son olarak da Birinci Cihan Harbinden sonra Orta ve Doğu Anadolu'da evleri zarar gören birçok aile Ermenilerden kalan evlere yerleştirildiğinden Hasarzedeler Bankasının kurulması durumunda bu bölgelerde yaşayan afetzedelerin evlerinden çıkartılmaya zorlanacağı, mal dağıtımının zor olacağı ve yurttaşların bundan zarar görebilecekleri üzerinde durulmuştur.⁶⁹

Ancak, Hasarzedeler Bankası kanun teklifinin kabulü 15 Nisan 1925 tarihinde emval-i metruke kanununa aykırı olduğundan Malatya Mebusu Hilmi Bey ve aralarında Kazım Karabekir'in de bulunduğu 9 mebus ilgili kanun teklifinin reddini talep etmiştir. Gaziantep mebusu Ahmet Remzi Bey hasarzedelerin sayısının ve zararlarının bedelinin bilinmeden getirilen bu kanunu aceleci bulmuştur. Benzer şekilde, Trabzon mebusu Rahmi Bey de 8 Kasım 1923 tarihli Mübadele İmar ve İskân Kanununun 11. Maddesine atıfta bulunarak bu konunun İmar Bankasının ve Mübadele İmar ve İskân Vekâletinin sorumluluğunda olduğunu belirtmiştir. Bu malların kurulması düşünülen Hasarzedeler Bankası tarafından nasıl muhafaza edileceği ve satışına dek eskidiklerinden kıymetten düşebilecekleri endişeleri dile getirilerek kanunun reddi talep edilmiştir.⁷⁰

Hasarzedeler Bankası daha çok 1923 yılından itibaren İzmir ve çevresinin yanması neticesinde ortaya çıkan barınma sorununun hem hasarzedeler hem de mübadiller nezdinde yarattığı toplumsal ve iktisadi sıkıntılardan doğmuştur. Ancak, benzer bir durum da Birinci Cihan Harbi ertesini Doğu bölgelerinde hissedilmiştir. Ayrıca, Birinci Cihan Harbi'nin yaralarını sarmaya ve Rus İşgalinin geride bıraktığı enkazı ortadan kaldırmaya çalışan Erzurum, 13 Mayıs 1924 ve 13 Eylül 1924 tarihleri arasında meydana gelen üç depremle sarsılmıştır. Depremlerin yol açtığı barınma sorunu, fiziksel tahribat ve ölümler üzerine kentte vali Zühdü Bey öncülüğünde Hareket-i Arz Felaketzedegan Komisyonu kurulmuştur. Mustafa Kemal Atatürk ve yanındaki heyet bizzat Türk Kurtuluş Savaşı'nda çok önemli bir yeri olan Erzurum'u ziyaret etmişler ve Erzurum için büyük bir iktisadi yardım yapılmıştır. Dolayısıyla Batı Anadolu'daki toplumsal ve

⁶⁹TBMM ZC, D.2, C.7, B. 11. 13.3.1924, s.413-414; TBMM ZC, D. 2, C.18, B.103. 15.4.1925, s. 56-62; TBMM ZC, D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s. 431-437.

⁷⁰ TBMM ZC, D. 2, C.18, B.103. 15.4.1925, s.57; TBMM ZC D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s. 435-437.

iktisadi sorunlara bir de Erzurum Kars bölgesinde meydana gelen deprem faciası eklenmiştir.⁷¹

Yapılan tüm reddiyelere ve ülke genelindeki duruma cevaben savaşın Batı Anadolu üzerinde yarattığı fiziksel, sosyolojik, ekonomik ve psikolojik tahribatına değinilerek şimdiye kadar yeterli yardımların yapılmadığı belirtilmiştir. Yardıma muhtaç muhacirlerin iskânı, doğu vilayetleri mültecilerinin iskânı, yangınlardan zarar gören harikzedelerin sorunlarını çözmek ve emval-i metrukenin dağıtımını halletmek üzere Mübadele İmar ve İskân Vekâleti kurulmuş olsa da bu bakanlığın daha çok mübadillerin sorunlarıyla ilgilendiği yanık yurtlar halkının imar işlerine yeteri kadar hassasiyet gösteremediğinin de üzerinde durulmuştur.⁷² Sonuç olarak, Hasarzedeler Bankası kanun teklifi dönemin mali sıkıntıları, meclisteki muhalefet, Nüfus Mübadelesi Sözleşmesindeki bağlayıcılık ve toplumsal buhranlar gibi nedenlerden dolayı hayata geçirilememiştir.

Sonuç

Türk milleti açısından Kurtuluş Savaşı 1911 yılında Trablusgarp'ta başlamış ve 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşu ile sona ermiştir. Savaşın son evresi olan 1919-1922 evresinde ise yangın Mondros Ateşkesi sonrası Anadolu'ya tamamen sıçramıştır. Kurtuluş Savaşı'nda en büyük infial ise eski bir Osmanlı azınlığı olan Yunanlıların İngiltere'nin de desteğiyle 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgali⁷³ ve 1922'ye kadar gösterdikleri vahşettir. Nitekim bu savaş ülkelerin sınırlarını değiştirmiş, ölümler ve göçler yoluyla aileleri parçalamıştır. Dahası savaş, yakılan köyler ve kasabalardaki yerlilerin ve Yunanistan'dan gelen mübadillerin ani bir şekilde mülksüz kalmalarına, yoksullaşmalarına ve muhtaçlıklarına neden olmuştur. Neticede işgal ve savaş belirli bir sürede olup bitmiş olsa da küle dönen köylerde halk açlığın ve evsizliğin pençesinde kıvranmıştır. Dolayısıyla, bu kanun teklifi savaşın neticesinde ortaya çıkan toplum psikolojisini ve ekonomik bunalımı göz önünde bulunduran bir siyasi perspektifle ele alınmıştır. Bu kanun teklifinin başta İzmir ve Saruhan olmak üzere bölgenin sorunlarını ve mağduriyetleri iyi bilen ve yerinde gören bölge mebusları tarafından gündeme getirilip desteklendiği görülmüştür.

Her ne kadar Hasarzedeler Bankası kanun teklifi Kurtuluş Savaşı sonucunda yanık yurtların yeniden imarı ve iskânı döneminde düşünülmüş ve İstanbul hariç

⁷¹İbrahim Ethem Atnur, *Reis-i Cumber'un Doğu İncelemeleri: 1924 Erzurum Depremi*, Ebabel Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 45-84; Nurhan Aydın & Elif Ergün, "1924 Erzurum Depremi ve Gazi Mustafa Kemal Paşa," *Tarih ve Günce*, Cilt I, Sayı 2, İzmir, 2018, s. 150-161.

⁷² TBMM ZC, D. 2, C.18, B.109. 22.4.1925, s. 432-435.

⁷³ Demirci, *age.*, s. 42

Türkiye'den Yunanistan'a giden Ortodoks (Rum) emval-i metrukesi üzerinden mecliste tartışılmış olsa da diğer mebuslar hem kendi bölgelerinin sorunlarını ileri sürerek hem de bu konuda yapılan eski kanunları emsal göstererek bu teklifi reddetmişlerdir. Üstelik aynı dönemde, 1923 Lozan Nüfus Mübadelesi sözleşmesi ile Batı Trakya hariç Yunanistan'dan ülkemize gelenlerin iskân meselesi geniş gündem oluşturmuştur. Neticede tüm mağdur kesimlerin sorunlarının çözüme kavuşturulması için 1923 yılından beri bir takım hukuki ve kurumsal düzenlemeler yapılsa da emval-i metrukenin kıt olması, yer yer yağmalanması, Lozan Nüfus Mübadelesinin 14. Maddesinden kaynaklı hukuki mütakabiliyet, Batı Anadolu'da savaşın acımasız yüzünü gören harikzedelerin mağduriyetlerinin yeterince ve zamanında giderilememesine neden olmuştur. Göçmenlerin hukuki haklardan kaynaklı emval-i metrukelere yerleştirilmesi ise bu dönemde hem siyasi hem de toplumsal düzeyde bir tepki çekmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C Cumburbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

272.0.0.12/42.57.28, (24.11.1924)

272.0.0.12/43.64.18, (5.02.1925)

30.18.1.2/1.11.38, (9.01.1929)

Resmî Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, (TBMM ZC)

(1923) Devre (D).2, Cilt (C.)3, Birleşim (B.) 50, 8.11.

(1924) D.2, C.7, B. 11. 13.3.

(1925) D.2, C.16, B.87. 25.3.

D. 2, C.18, B.103. 15.4.

D.2, C.18, B.106. 19.4.

D. 2, C.18, B.109. 22.4.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

(1997) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.

ASLAN Zehra- KURT Gülşah (2016) Ermeni Emval-i Metrukelerine Dair Alınan Kararlar ve Ermeni Cemaatleriyle İlişkiler, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 33, İzmir, s. 163-182.

ARI Kemal (1989) Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de Emval-i Metruke ve Fuzuli İşgal Sorunu, *Atatürk Araştırma Merkezî Dergisi*, Cilt V, Sayı 15, 1989, s. 691-706.

- ATNUR İbrahim Ethem (2006) *Reis-i Cumbur'un Doğu İncelemeleri: 1924 Erzurum Depremi*, Ebabel Yayıncılık, Ankara.
- AYDIN Nurhan-ERGÜN Elif (2018) 1924 Erzurum Depremi ve Gazi Mustafa Kemal Paşa, *Tarih ve Günce*, Cilt I, Sayı 2, İzmir, s. 145-168.
- BİLGİ Necdet (2020) 1922 Manisa Yangını: Harik-i Hail, *Kurtuluş: İzmir'in İşgalden Kurtuluşununun 98. Yılı*, s. 85-94.
- BÖKE Pelin (2006) *İzmir 1919-1922 Tanıklıklar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- COŞKUN M (1934) Kurtuluşta Köylüler, *Altok*, Sayı 2, Edirne, s.10-12.
- ÇAPA Mesut (2010) *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Rıhtım Ajans & Yayınevi, Ankara.
- (1990) Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskanı, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt II, Sayı5, s. 49-69.
- ÇELEBİ Ercan (2005) *Mübadele İmar ve İskân Vekâleti (Kuruluşu, Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- ÇELİK Recep (2016) Trabzon'da Mübadil Muhacir İskanı, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt VII, Sayı 16, Gümüşhane, s. 188-206.
- DEMİRCİ Sevtap (2015) *Belgelerle Lozan: Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923*, Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- DEMİRTÜRK Sinan- KAYA Mevlüt (2012) 1922 Yangını Sonrasında İzmir'de Bunalımlar, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Cilt I, Sayı 2, s. 122-128.
- DOĞAN Cem (2019) *İtfaiye-i Humayün: Osmanlı İstanbul'unda Yangın, Modernleşme ve Kent Toplumunu (1871-1921)*, Libra Kitap, İstanbul.
- ERDAL İbrahim (2006) *Mübadele Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- (2009) Amerikan Arşiv Belgelerine Göre İzmir'in Boşaltılması ve Rum Göçmenlere Yardım Konusu, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt VI, Sayı 21, s. 61-73.
- GÖKDEMİR Oktay (2007) Fransız Kaynakları Işığında 1922 İzmir Yangını, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt VI, Sayı15, İzmir, s. 19-38.
- - ARSLAN Bahar (2020) Bir Savaş Trajedisi: 1922 İzmir Yangını, *Kurtuluş: İzmir'in Kurtuluşununun 98. Yılı*, İzmir, s. 106-112.
- HOBBSAWM Erik (1996) *Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991) Aşırılıklar Çağı*, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

- HORTON George (1926) George Horton, *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and the Culpability of Certain Great Powers and Burning of Smyrna*, Bobbs-Merrill, Indianapolis.
- KARDEŞ Selahaddin (2008) *Tecbir ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, T.C. Maliye Bakanlığı, Ankara.
- MERAY Seha L. (1993) *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Cilt I, Kitap 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
- ORAL Mustafa (2011) Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Toplumsal Koşullar ve Toplum Anlayışında Değişim, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 47, s. 585-597.
- PAMUK Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- ŞİMŞİR Bilal (1989) *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921-1922*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1989
- TEMİZGÜNEY Firdes (2018) Lozan Sonrası Ermeni Emval-i Metrukesine Yönelik Düzenleme ve Uygulamalar (1923-1928), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 62, Ankara, s. 301-334.
- TOPRAK Zafer (2002) Cihan Harbi'nin Provası Balkan Harbi, *Toplumsal Tarih*, Sayı 104, s. 44-51.
- (2010) Bir Askeri Tarih Klasığı: Büyük Harpte Türk Harbi (1926), *Kafkas Harekâtı*, içinde Çev. Can KAPYALI, Omnia, İstanbul, s. 217-222.
- (2012) Balkan Harbi, İntikam ve 'Ötekileştirme' Süreci, *Toplumsal Tarih*, Sayı 228, s. 42-53.
- (2017) *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.
- (2019) *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma*, Doğan Kitap, İstanbul.
- YÜKSEL Mevlüt (2020) İşkân-ı Aşair ve Muhacirin Umum Müdürlüğünden Berlin Büyükelçiliğine Mehmet Hamdi (Arpağ) Bey, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 64, Erzurum, s. 485-526.
- ZURCHER Erik Jan (2000) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin SANER GÖNEN, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sürelî Yayınlar

(1923) Ziraat Müdürü Ziya Beyle Mülakat, *Paşa İli*, 5 Nisan.

(1923) *Hakimiyet-i Millîye*, 3 Aralık

(1924) *Vatan*, 29 Haziran.

(1925) Dahiliye Vekili Cemil Beyefendinin Mecliste Mübadiller Hakkında Mühim Beyanatu, *Amasya'da Emel*, 28 Mart.

(1925) İlan, *Mağnisa*, 31 Ocak.

Altuok